

*Пам'яті мого друга Степана
Орищина, кому завдячую
бесідами про закони
термодинаміки, присвячується...*

УДК 81-11

КОРЕЛЯЦІЯ ХАОТИЧНОГО ТА ВПОРЯДКОВАНОГО В ПІДСИСТЕМАХ МОВИ

Ольга Курпіль

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: okurpil@yahoo.com*

Екстраполяція філософських понять хаосу та порядку в мовознавчі студії дає змогу розкрити певні особливості розвитку мовної системи. Співвідношення цих понять не означає лише почергову взаємозаміну одного іншим. Хаотичні зв'язки, що спричинені флуктуаціями, створюють новий порядок у мовних підсистемах, але вже на іншому рівні їхнього розвитку. Діахронічний та синхронічний аналізи свідчать, що флуктуації на мовних рівнях ґрунтуються на різноманітних принципах. Збільшення флуктуацій веде до біфуркації, що характеризується високим рівнем випадковості та забезпечує еволюційний розвиток мови.

Ключові слова: хаос, порядок, упорядкованість, неупорядкованість, флуктуація, біфуркація, діахронія, синхронія, мовні підсистеми, принципи флуктуацій, мовна еволюція.

Поняття хаосу сягає своїми коренями ще у древню філософію. Хаос у стародавніх греків означав безодню і був символом початку світу [8, с. 954]. Уся складність поняття хаосу в тому, що хаос неможливо осмислити. Очевидно, це пов'язано з тим, що уже самі закони мислення ґрунтуються на принципах причинності, тотожності та взаємозв'язку, що само по собі передбачає упорядкованість, лад, нехаотичність. Хаос у мисленні неможливий. Він не піддається концептуальному аналізу. Його концептуальну структуру визначають за концептом порядку. Тобто, все що є діаметрально протилежним до упорядкованості, є хаотичним. Порушення критеріїв порядку, або усі параметри упорядкованості зі знаком мінус, слугують параметрами хаосу.

Тому подальше вивчення хаосу в історії філософії неодмінно пов'язували з поняттям порядку. Хаос завжди трактувався в контексті його протиставлення порядку. Цей симбіоз нерозривно досліджувався в соціальній та ментальній сферах, у мові та семіотиці, в народній культурі та художній творчості. Порядок виражається такими поняттями як системність, усталеність, уніформність, симетрія, узус, припис, регулярність, послідовність. Хаос, безлад або неупорядкованість – це протилежне: відхилення, невідповідність, асиметрія, безсистемність, оказіональність, порушення, сумбурність, дифузність, непослідовність тощо.

Однак усі дослідження не вичерпуються лише простим протиставленням хаосу порядку. Головним постулатом цього **дуалізму** є те, що абсолютного порядку та абсолютного хаосу не існує. Порядок і хаос завжди співіснують. Це співіснування виявляється в синхронному існуванні або в переході одного в інше. Вони перебувають у постійній динаміці. Хаос завжди змінюється порядком. А порядок розсіюється в хаос. Про їхню взаємопов'язаність Н. Д. Арутюнова зазначала: “Хаос і космос, порядок та невпорядкованість одночасно і нероздільні, і ворожі один одному: хаос постійно прагне до самоорганізації, а космос – до розпаду та дезорганізації” [1, с. 7]. Отже, про хаос та порядок можна говорити як про взаємодоповнюючі рушійні сили в еволюційному процесі.

Така взаємна трансформативність все ж не проста й не означає лише почерговий перехід однієї системи в іншу. Складний механізм цієї трансформації розроблений у праці І. Пригожина та І. Стенгерс “Порядок из хаоса” [7, с. 198]. Суть цієї надзвичайно плідної теорії полягає в тому, що у відкритих, нестійких, хаотичних системах постійно відбуваються флуктуації, які приводять до руйнації існуючої системи і створення упорядкованості, але уже на вищому рівні системних відношень. Ці більш організовані структури автори називають дисипативними. Тому хаос на одному рівні може породити новий порядок, нові системні відношення іншого рівня.

Розвиток цієї теорії здебільшого ґрунтувався на експериментальних показниках фізики, хімії та біології. Досліджені факти мають широке значення і для інших наук, соціальних, економічних та політичних реалій. Викликають вони інтерес і в мовознавців (Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, С. А. Крилов та ін.) [1; 4; 6]. Адже “хаос та космос всюдиусі. Вони розподілені у всіх сферах Всесвіту. Нема такої галузі, в якій не можна було б спостерігати найрізноманітніші форми порядку та безпорядку, які існують у статиці і в динаміці, у просторі й у часі” [1, с. 6].

Безперечно, мова розвивається за тими ж законами, що й усе інше у світі. Однак, якщо розглядати такі концепти, як порядок та хаос, варто розрізняти девіації у природі з одного боку, а з іншого – соціальні відхилення, новоутворення, які різною мірою узгоджені людиною та приведені в соціальні конвенції. В. Г. Гак застерігав від прямого транспонування концептів порядку та хаосу з природи в мовознавчі студії та зазначав, що специфіка мови полягає в тому, що в основі будь-якої мовної зміни лежать процеси, що проходять у свідомості людини [4, с. 287].

С. А. Крилов зауважує, що поняття хаосу та упорядкованості мають лише вибіркоче застосування до мовознавчих проблем. Наприклад, неможливо говорити про неупорядковане чи упорядковане щодо структур мов у цілому. Не можна визначати більш хаотичні чи менш хаотичні мовні системи. Правомірність використання термінів виявляється при аналізі окремих підсистем мов: рівнів, парадигми, варіантів тощо [6, с. 312].

Усе ж, концепти порядку та хаосу міцно закріпилися в лінгвістичній науці. Щодо цього Н. Г. Брагіна визначила головну особливість: “... у всесвіті – порядок народжується із хаосу, у мові ж – хаос народжується із порядку” [2, с. 21] А. В. Вдовиченко зазначає, що хаос у мовознавчому матеріалі є виключно проблемою *методу* опису мовного матеріалу. Деякі недосконалості певних методологічних концепцій часто накладаються на мовний, нехаотичний “сам по собі” матеріал. І це призводить до того, що адекватне “моделювання” вербальних феноменів у рамках певної методологічної парадигми стає неможливим [3, с. 249].

Особливо важливими питання невпорядкованості та упорядкованості є у вирішенні проблем історичного розвитку мови. Вони, насамперед, є конструктивними у трактуванні

механізмів мовної зміни. У той же час, теорія хаосу та порядку дає відповіді на цілу низку таких фундаментальних мовознавчих проблем, як: норма та узус, варіативність, дифузність, семантичні зсуви, метафоризація, неологізація, дихотомія мовного знака тощо.

Про боротьбу цих двох тенденцій у мові писав В. Г. Гак: "... вони постійно борються, хаос переходить у порядок, а в середині порядку знову складається безпорядок, який, навіть на обмеженому матеріалі, все ж створює свою систему, свій порядок, але на іншому рівні, в іншій сфері" [4, с. 287].

Розглянемо ці процеси на діахронічному матеріалі. Еволюція категорії відмінка іменників є особливо демонстративною в цьому плані. Парадигма відмінка староанглійського іменника була неупорядкованою системою з цілою низкою омонімічних форм, за винятком окремих деклінацій.

Одразу зазначимо, що елементарною ознакою впорядкованості є наявність семантично-го компонента "місце", яке тут виступає не у просторових координатах, а як функціональне [5, с. 324]. Функціональне місце означає не просто "перебувати", а "здійснювати свою функцію". Річ може виявити свій внутрішній зміст лише, коли перебуває у строго визначеному для неї місці у просторі "впорядкованості". Простір "впорядкованості" означає лінійність ряду з одномірністю та послідовністю. Кожен елемент ряду (множинності) наділений однаково пропорційними функціями та займає місце щодо конвергентно-дивергентних ознак. У нашому випадку, це відображено тоді, коли кожному окремому граматичному значенню відмінка однини та множини відповідає окрема морфологічна форма. Або, коли в кожній окремої грамеми є лише одна граматична форма. Однак відмінкові форми староанглійського іменника мали своє функціональне місце лише у трьох із чотирьох відмінків. Омонімічні форми знахідного та називного відмінків, які трапляються в окремих деклінаціях, дозволяють твердити про порушення порядку: одна з форм має два "функціональних місця":

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>
Н. <u>fisc</u>	<u>fiscas</u>
Р. <u>fisces</u>	fisca
Д. <u>fisce</u>	fiscum
З. <u>fisc</u>	<u>fiscas</u>

Порушення порядку, відхилення, девіації на внутрісистемному рівні прийнято називати флуктуаціями. Підтвердженням флуктуацій у відмінковій парадигмі староанглійського іменника є марковані форми знахідного та називного відмінків у інших деклінаціях:

Н. <i>nama</i>
Р. <i>nama</i>
Д. <i>nama</i>
З. <i>naman</i>

Зазначимо ще одну характерну рису упорядкованості – структурована множинність, а також корелятивність із членами множинності. Тобто, тут можна стверджувати, що упорядкованість має місце в системах і підсистемах.

Флуктуації виникають у впорядкованих і в неупорядкованих системах і діють не спонтанно, а за певними принципами. Серед них: аналогія, контамінація, калькування, алгоритм, асиміляція та уніфікація. Аналогія чи уподібненість – найбільш розповсюджені прийоми. Очевидно, це пов'язано із законом мовної економії: використання вже існуючих форм заощадує зусилля в порівнянні зі створенням нових словоформ.

Флуктуації в парадигмі відмінка іменника староанглійського та середньоанглійського періоду здійснювались за принципом уніфікації. Застосування будь-якого із вказаних прийомів чи принципів приводить до регламентованості системи. Новостворений лад виводить систему на інший рівень. Уніфікація відмінкових закінчень призвела до упорядкованості в непрямих відмінках у середньоанглійському періоді. Цей новостворений порядок мав іншу системну концепцію, а саме, дифузне значення відмінка, яке компенсувалось акцентуванням синтаксичної функції та засобами приєднання. Тут особливо показовим є принцип нестійкості будь-якої чітко упорядкованої системи. Ледь завершилась нейтралізація опозицій флексій непрямих відмінків, як розпочалась руйнація парадигми відмінка загалом, а згодом і руйнація деклінацій.

Цікавим також є факт у мовній діахронії, де флуктуації діють за принципом аналогії: неправильні дієслова переходять у розряд правильних, оскільки утворюють основні форми аналогічно до правильних дієслів. Це найчисельніший із яскравих прикладів флуктуацій. Цікаво, що принцип аналогії діє здебільшого при переході від меншої групи до більшої. Сильні дієслова були менш чисельними і переходили до групи чисельніших слабких дієслів у середньо- та новоанглійському періоді. Проте зворотна аналогія також має місце: слабке дієслово *wear* стало сильним. Але й тут подіяв принцип аналогії. Дієслова *bear*, *tear* були завжди сильними. Тому й *wear* стало сильним дієсловом.

Брак абсолютного порядку в синхронії – іманентна ознака мови. Адже мова перебуває в процесі перманентних змін. І хоча в системі мови є величезна кількість правил, законів, ustalених тенденцій, хаотичні скупчення та зсуви все ж численні. Їх зауважуємо у великій макромовній парадигмі. Що ширша мовна підсистема, то частотніші винятки, девіації, ненормативні утворення. Парадоксальним є те, що система граматики, яка за своєю суттю є консервативною, не здатна втримати мову від постійних флуктуацій: ще два десятиліття тому допоміжне дієслово *shall* у першій особі однини та множини майбутнього часу було в рамках нормативності, а сьогодні – уже анахронізм.

Флуктуації та хаотичні зсуви відіграють велике значення в еволюції мови, їхня наявність є прогресивнішою, ніж порядок, який відіграє консервативну функцію. Що хаотичніша підсистема, тим вона стійкіша. Під стійкістю тут треба розуміти не “застиглість”, а неможливість розпаду. Очевидно, це пов’язано, як ми вже зазначали, з тим, що флуктуації виникають здебільшого в упорядкованості. Цей постулат є тотожним до третього універсального закону термодинаміки й парадоксально стосується також будь-якої мовної підсистеми. Хаотичні зв’язки мовних елементів стимулюють більше флуктуацій та новоутворень, що виводить мовну систему на інший рівень, а, отже, триває постійне оновлення і неперервність мовного розвитку. Стійкість мовної системи – в саморозвитку. І навпаки, що більше ладу в системі, тим менше шансів вона має на розвиток. Регламентовано упорядкована штучна мова есперанто є доказом застійності та недієздатності. Інший яскравий доказ – граMATика латинської мови, що є вершиною регулярності та аналогічності. Саме ця системна “досконалість” зупинила подальший розвиток латини.

Хаос у сучасному вживанні має принаймні дві імплікації. Перша вживається для упорядкованої ситуації – “ще не порядок” – передпорядок. У іншій імплікації хаос означає “вже не порядок” – постпорядок. Саме єдність цих двох імплікацій “вже” і “ще не порядок” створюють ідею неструктурованого часу, єдності початку та кінця, нескінченності [2, с. 24]. Очевидно, цю подвійну імплікативність можна простежувати в мові та мовленні. Мовна упорядкованість завжди “розхитується” і “розмивається” мовленням. Саме мовлення несе в

собі руйнівну силу і спричиняє флуктуації. Це стосується усіх мовних рівнів. Але найкраще флуктуації видно в фонології та лексиці.

Фонологічні флуктуації в розмовній мові порушують словотвірні зв'язки між словами: *Djeet?* (*Did you eat?*), *Gotcha!* (*Got you*) не пов'язуються з основами *did* та *you*. Отже, фонологічні процеси породжують нові елементи системи.

Граматичні девіації також переконливі, хоча вони менш частотні через кодифіковану природу граматики. Тому мова в синхронії – радше “вже” і “ще не порядок”. Яскравою граматичною флуктуацією є вживання множини в аббревіатурах за допомогою апострофа та маркера *-s*: *NGO's*, *CD's*, *learn your ABC's*. Уживання апострофа на позначення множини є порушенням граматичних норм, однак цей узус уже закріпився в мові. Порівняйте: паралельно вживається *CDs* та *PCs*. Справедливо зазначав В. Г. Гак, що сьогоднішня помилка – це завтрашнє правило. [4, с. 292] У модулі “вже” і “ще не порядок” перебуває флуктуація розщепленого інфінітива: *to boldly go where no man has gone before*. Вживання прислівника між часткою та дієсловом не є помилкою, що, можливо, пояснюється історичним походженням інфінітивної частки від прийменника і збереженням семантико-граматичного значення “мети дії” інфінітивом: *tō berenne* – ‘для того, щоб принести’. Однак багато граматистів виступають і надалі опонентами вживання розщепленого інфінітива, вважаючи її нестандартною формою сучасної англійської мови.

За теорією І. Пригожина про зміни, що проходять у дисипативних структурах, флуктуації інколи можуть набирати великих “обертів” і настає критичний момент – система досягає точки біфуркації. У біфуркації тенденція до зміни така висока, що упорядкованість та неупорядкованість дисбалансується і система “втрачає рівновагу”. І. Пригожин та І. Стенгерс вважають, що принципово неможливо передбачити, в який бік перейде система, й чи перейде взагалі [7, с. 28]. У згаданому уже прикладі перехід неправильних дієслів у правильні зупинився на певному етапі. Флуктуації не завжди завершуються біфуркаціями, й коли це відбудеться, – невідомо. Тут філософи відводять велику роль випадковості, але лише в точці біфуркації. У проміжних часових відрізках між біфуркаціями діють строго детерміновані процеси.

Випадковість є унікальним методологічним принципом мовних інновацій. Її неможливо передбачити чи пояснити. Цілком слушно щодо цього зауважує Д. Крістал: “Це завжди залишиться таємницею, чому одне слово приживається, а інше – відмирає” [10, с. 33]. До прикладу, слова *Don't worry, be happy* із популярної пісні є поза нормою вжитку, однак, продовжують функціонувати, і згодом, можливо, стануть кодифікованими.

У мовних підсистемах у сприйнятті інновацій важливу роль відведено реципієнту, який, як друга ланка в ланцюгу узусу і впровадження новоутворень, схвалює чи не схвалює мовну флуктуацію. Якщо реципієнт схвалює флуктуацію, то можливе її подальше вживання. Разом із соціальним фактором, кодифікація мови посідає також важливе місце, однак, не вирішальне. Окремі кодифіковані інновації перебувають на крайній периферії і зникають із вжитку. Доречними є слова Самюеля Джонсона в передмові до його відомого словника. Йдеться про марні намагання лексикографів вберегти словниковий запас від занепаду: *when we see men grow old and die at a certain time one after another, from century to century, we laugh at the elixir that promises to prolong life to a thousand years; and with equal justice may the lexicographer be derided, who, being able to produce no example of a nation that has preserved their words and phrases from mutability, shall imagine that his dictionary can embalm his language, and secure it from corruption and decay...* [9].

Отже, мови “приречені” на розвиток, який стимулюється почерговою зміною упорядкованого та неупорядкованого. Відсутність біфуркацій зупиняє мовну еволюцію.

1. Арутюнова Н. Д. О движении, заблуждении и восхождении / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова – М. : Индрик, 2003. – С. 3-10.
2. Брагина Н. Г. Мифологический хаос (Культурный след в языке) / Н. Г. Брагина // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова – М. : Индрик, 2003. – С. 18-31.
3. Вдовиченко А. В. Хаос в лингвистическом материале как проблема метода. Актуализация вербального феномена / А. В. Вдовиченко // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова – М. : Индрик, 2003. – С. 248-255.
4. Гак В. Г. От хаоса к порядку и от порядка к хаосу (“Анархия мать порядка, порядок отец анархии”) / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова – М. : Индрик, 2003. – С. 287-293.
5. Земскова И. П. Концептуальное поле порядка / И. П. Земскова // Логический анализ языка: Языки динамического мира / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Шатуновский. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1999. – С. 321-329.
6. Крылов С. А. Порядок и беспорядок с металингвистической точки зрения / С. А. Крылов // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова – М. : Индрик, 2003. – С. 302-319.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
8. Философия: Энциклопедический словарь / Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
9. Johnson, S. A Dictionary of the English Language / Samuel Johnson. A Dictionary of the English Language. In two volumes. – London, printed by W. Strahan and others, MDCCLV.
10. Crystal D. The Stories of English / David Crystal. – London : Penguin Books, 2004. – 584 p.

КОРЕЛЯЦІЯ ПОРЯДКА И БЕСПОРЯДКА В ЯЗЫКОВЫХ ПОДСИСТЕМАХ

Ольга Курпиль

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
e-mail: okurpil@yahoo.com*

Экстраполяция философских понятий порядка и беспорядка в лингвистику дает возможность раскрыть некоторые особенности развития языковой системы. Однако взаимосвязь этих понятий не обозначает лишь попеременную замену одного другим. Хаотические отношения, вызванные флуктуациями, создают новый порядок, но уже на новом системном уровне. Диахронический и синхронический анализы показывают, что флуктуации различных языковых уровней основываются на различных принципах. Усиленная частота флуктуаций ведет к бифуркации. Последняя характеризуется высокой степенью случайности и обеспечивает эволюционное развитие языка.

Ключевые слова: хаос, порядок, беспорядок, флуктуация, бифуркация, диахрония, синхрония, языковая подсистема, принципы флуктуаций, языковая эволюция.

**THE CORRELATION OF ORDER AND DISORDER
IN THE LANGUAGE SUBSYSTEMS**

Olha Kourpil

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: okurpil@yahoo.com*

The introduction of the philosophical notions of chaos and order into a linguistic context reveals a certain feature of language evolution. Being both linked and opposed to each other they do not imply, however, their mere interchange in a sequence. Caused by fluctuations a chaotic relationship entails a new order, though, on a different systemic level of its development. The diachronic and synchronic analyses testify that the fluctuations on language levels are based on a variety of principles and a number of these lead to bifurcation. The latter is of inherently accidental nature and provides for the language evolution.

Keywords: chaos, order, disorder, fluctuation, bifurcation, diachrony, synchrony, language subsystem, principles of fluctuation, language evolution.

Стаття надійшла до редколегії
26.01.2012 р.

Статтю прийнято до друку
21.06.2012 р.